

ӘОЖ 598.279.23 <https://doi.org/10.54944/kzbpm112rf10>

Тарбағатай МҰТП аумағындағы қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құстар

Шәріпханова А.Д.

«Тарбағатай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Шынқожа көшесі 70А, Үржар ауылы, 071700, Үржар ауданы, Шығыс Қазақстан облысы, E-mail: Aygerim.konaeva.94@mail.ru

Тұжырым. Мақалада қаршыға отрядына жататын жыртқыш құстар, соның ішінде қаршыға (*Accipiter gentilis*) және қырғи (*Accipiter nisus*) сияқты құстар, олардың түр табиғаты мен мекендейтін жерлері, тамақ, ұялар, балапандардың шығу уақыты, сондай-ақ Қазақстанның қай аймақтарында кездесетіні туралы айтылады.

Кілт сөздер: аналық, аталық, көші-қон, қаршыға, қырғи, Қазақстанның Қызыл кітабы.

Жылдың әр мезгіліне қарай Қазақстанның түкпір-түкпірінде 20 отрядқа, 59 тұқымдасқа тиесілі 214 туысқа жататын құстардың 500 түрі кездеседі. Қазақстанда құстың 390 түрі (78%) ұя салады. Оның ішінде оңтүстік аймақтарда 138 түрі (35%) қыста кездеседі, қалған 65%-ы күзде жылы жаққа ұшып кетеді. Құстардың 50-60 түрін еліміздегі миграция кезінде ғана байқауға болады.

Тарбағатай тауының ландшафтары әр түрлі сипатқа ие. Соның ішінде далалық, қиыршық тасты, мұздықтар, шатқалдар мен қыратты, бұталы ландшафтарда құстардың 19 топқа, 54 тұқымдас тармаққа жататын 272 түрі кездеседі. Сондай-ақ, 182 түрі ұялайтындар, 22 отырықшы құстар. Қыстап қалатын 82 түрі кездеседі. Қазақстанның Қызыл кітабына Тарбағатай тауында кездесетін құстардың 33 түрі енгізіліп қорғауға алынған (ЖШС «TERRA» Қашықтан зондылау ... [TERRA LLP Remote sensing...] 2014).

Елімізде сұңқартәрізділер (*Falconiformes*) отрядының 4 тұқымдасына 15 туысына жататын 42 түрі кездеседі. Сұңқартәрізділер отрядына тән Антарктидадан басқа құрлықтардың барлығында тараған. Ең кішкене сұңқартәрізділерге шамамен, салмағы 50 г болатын ергежейлі сұңқар, ең ірісі Калифорния құмайы 12 кг болады. Калифорния құмайының жайған қанаты 3 м-ге дейін жетеді. Шәулісі, ұябасарынан ірілеу болады. Бұлардың арасындағы жыныстық айырмашылық кейбір жыртқыш құстарда (күйкентай, құладың) айқын көрінеді.

Сұңқартәрізділердің қыстап қалатын және қайтып кететін түрлері бар. Олар жерден тез көтеріліп, кей түрі мәнерлеп, көпшілік түрлері қалықтап ұшады. Негізінен моногамды құстар, ұясын қатарынан бірнеше жыл пайдаланады. Ірі түрлері (қыран, құмай) 1-3-тен, ұсақтары (бөктергі, тұйғын) 4-7 дана жұмыртқа салады. Жұмыртқаны шәулісі мен ұябасары кезектесіп басып, балапандарын да бірігіп асырайды. Қорегін іздеуі, жемінің құрамы жыртқыш құстардың әрқайсысында әр түрлі болады. Көпшілігі етпен қоректенеді. Жыртқыш құстардың біраз түрі (ителгі, лашын, бүркіт, жыланжегіш қыран, ақ сұңқар, аққұйрықты суббүркіт, т.б.) қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген.

Сұңқартәрізділер отрядында ең көп түрі жыртқыш құстар тұқымдасына жатады. Олар кезқұйрық, қаршыға, жамансары, құладың, қыран, тазқара, аражегіш, жыланжегіш сияқты туыстар қатарына жататын құстар.

Қаршыға тұқымдасы (*Accipitridae*) – күндізгі жыртқыштар отрядына жататын құстар. Дене тұрқы 28-114 см-ді құрайды. Қоразы мен мекиенінің реңі ұқсас келетін, ұяларын ағашқа, жартас, шыңға, жерге салатын, көбіне орман, қалың бұта, ағаш өскен тау бөктерін мекендейтін құстар. Қаршыға тұқымдасына жататын құстар, майда сүтқоректілермен, кейде бауырымен жорғалаушылармен, қос мекенділермен қоректенеді.

Қазақстанда қаршыға туысына жататын қаршыға – тетеревятник – (*Accipiter gentilis*) мен қырғи – перепелятник – (*Accipiter nisus*) кең тараған. Ал қаршыға тұқымдасына жататын үлкен мықи – Европейский туюик – (*Accipiter brevipes*) пен мықи – Туркестанский туюик – (*Accipiter badius*) сынды жыртқыш құстар Жайық, Жем, Сырдария, Іле, Шу өзендері, Балқаш пен Алакөл жағалауларында ұя салатын жыл құстары.

Қаршыға тұқымдасына жататын ірі жыртқыш құс, қаршыға (*Accipiter gentilis*) Қазақстанда, көбінесе орманды, қалың бұта, ағаш өскен тау бөктерінде, сондай-ақ, Тарбағатай тауында да мекендейді және қыстайды. Дене тұрқы 28-114 см, салмағы 800-1500 г. Тұмсық, тұяқтары қара, саусақтары салалы. Шәулісі мен мекиенінің түсі ұқсас болып келеді. Қаршығалар бір-бірімен дыбыстық сигналдар арқылы сөйлеседі. Әсіресе, олардың қарым-қатынасы ұя салу кезінде

байқалады. Қоразы мен мекиені бірдей дірілдейтін дыбыстарды шығарады, тек мекиенінің дауысы басымырақ болады. Жұмыртқа басуға 2 ай қалғанда ұя сала бастайды. Диаметрі шамамен 1 метрге жуықтайтын, ұясын үнемі ағаш бұталарына, жолдарға, батпақтарға, шалғынды жерлерден алыс емес жерлерде салады. Мөлшері 59×45 мм-ді құрайтын, 2-3 дана жұмыртқа тауып, бір ай мөлшерінде балапанын басып шығарады. Жұмыртқадан шыққан балапандары ақ мақта тәрізді үлпілдек болады. Жұмыртқа жарып шыққан балапандарының табандарына қарап жынысын ажыратуға болады. Бір жарым ай шамасында балапандар ұядан ұшады. Қаршығаның ұя салып, өніп өскен жеріне қарай оның түр-түсі де алуан түрлі болып келеді (Рябицев, т.б. [Ryabitsev and others] 2014).

Қаршыға – өте батыл, жыртқыш құс. Қаз-үйрек, ұлар, дуадақ, қырғауыл, құр, саңырау құрдан бастап, торғай тұқымдастарға дейін ала береді. Жүгірген аңнан ақ қоян, көкше қоян, тиін, тышқан тұқымдастарға дейін жататын сүтқоректілерді ұстайды. Сирек болса да, түлкі, қарсақ алатындары да кездеседі. Қаршыға өте кезеген, кейде жүздеген шақырым жерлерді айналып қайта береді. Қаршығаның ең күшті қаруы - өте шебер ұшатындығы, епті, айлалы, оралымды болуы. Қаршығаның дене тұрқы әр түрлі. Ол сағатына 80-90 шақырым қашықтыққа ұша алады. Көздері сары шегір.

Сурет 1 – Қаршыға (*Accipiter gentilis*)

Суретке түсірген: Мемлекеттік инспектор Жетписов Е.

Figure 1 – *Accipiter gentilis* Photo: State Inspector Zhetpisov E.

Ал кейбірінің көздері қызғылт шегір түсті болып келеді. Тұмсық, тұяқ мүйіздері қара, танауының тесігі жапсарлау, тамағы, кеудесі мен төсі ақшыл келеді. Саусақтары салалы, сирақ саны ұзын, аңғары биік болады.

Қаршыға – қолдағы тіршілікке шыдамсыз, ыстық-суыққа төзімі аз, талғамы нәзік, қоректі еппен жейтін құс. Тез алып, тез жеп, тез тояттап, отырғанды ұнатады. Күніне бір рет тойып тамақтанса болғаны. Қаршығаны бүркіт сияқты баптап, баулып, кейін аңға көп салып, қолға ұстауға да болады (сурет 1).

Қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құстардың тағы бір түрі – қырғи. Қазақстанда Ертіс өзені бойында, Алтай, Қалба, Солтүстік Тянь-Шань тауларында және Жетісу (Жоңғар) Алатауындағы қылқан жапырақты және шыршалы ормандарда сондай-ақ, Тарбағатай тауында да кездеседі.

Қырғи – шағын денелі құс, қанатының алымы – 80 см шамасында болады (сурет 2). Қырғидың шәулісінің қанатының ұзындығы 224 мм, ұябасарыныңкі 260 мм, шәулісінің салмағы 150 г, ал ұябасарыныңкі 300 г-дай. Арқасы көкшіл-сұр түсті, бауырында көлденең орналасқан қоңыр жолақтары бар. Аналығының жоны - алуан реңкті көкшіл сұр, төбесі – қаралау, қасы – ақ, желкесі – ақшыл

шұбар болып келеді. Тұмсығы - көкшілдеу қоңыр. Аналықтары және жас қырғилардың жоны қоңыр түсті, ал жас қырғилардың төсінде көлденең жолақтардың орнына тамшы сияқты теңбілдер болады (Рябицев, т.б. [Ryabitsev and others] 2014).

Қырғи солтүстік аймақтарда жыл құсы, оңтүстікте отырықшы құс. Еліміздің орманды дала аймағында, сондай-ақ оңтүстік-шығыстың тау ормандарында ұялайды. Наурыз-мамыр айларында ұшып келіп, ағаш басына ұя салады. Ұяға салған қошқыл дақтары бар, ақшыл мөлшері шамамен 3,5 см құрап, жұмыртқаларын 3-4 ұябасары 35 күндей шайқайды. Шәулісі балапандарын 50 күндей қоректендіреді. Қыркүйек-қазан айларында жылы жаққа ұшып кетеді. Қырғи ұсақ торғайларды, кемірушілерді аулап қорек етеді. Ұяда жатқан балапандардың 35%-ы тірі қалмайды, оған жыртқыш құстар мен табиғат жағдайы, сосын қоректің болмауы себеп (Карипбаева, т.б. [Karipbaeva and others] 2015).

Негізгі қорегі – дене мөлшері бөденедей және түркептердей құстар. Аталық аналықты қоректендіреді және балапандарына елу күн қорек береді. Ұялау орындарын қазан айында тастап кетеді де, көктемде сәуір айында қайта оралады.

Сурет 2 – Қырғи (*Accipiter nisus*)

Суретке түсірген: аңшы-биолог Красон Е.

Figure 2 – *Accipiter nisus* Photo: hunter-biologist Krason E.

кездеседі. Азық бар аймақты қаршығалар күні бойы аңдиды. Сондай-ақ, қаршыға мен қырғи бүркіттен кейінгі аңшылыққа баптайтын бірден-бір жыртқыш құстар. Суреттерге қарағанда қырғи мен қаршыға ұқсас келеді. Ал ұшу кезінде оңай айыруға болады. Қаршығаға қарағанда қырғидың денесі тығыз келеді. Қаршыға мен қырғи сияқты жыртқыш құстар азық қоры мол болған жағдайда ғана сол аймақта қыстап қала алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

ЖШС «ТЕРРА» Қашықтан зондылау және ГАЖ орталығы «Тарбағатай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркін құрудың жаратылыстану-ғылыми негіздемесі» жобасы. 2014. Алматы. 57 б.

Карипбаева Н. Ш., Куанышбаева М.Ф., Полевик В.В. Хромов В.А. 2015. Шыңғыстау өсімдіктері мен жануарлары. Семей. 181-183 б.

Рябицев В.К., Ковшарь А.Ф., Ковшар В.А., Березовиков Н.Н. 2014. Полевой определитель птиц Казахстана. Алматы. 313 с.

REFERENCES

Karipbaeva N.Sh., Kuanyshbaeva M.G., Polevik V.V. Khromov V.A. 2015. Plants and animals of Chingiztau. Semey. 181-183 p.

LLP "TERRA" Center for Remote Sensing and GIS "Natural and Scientific Justification for the Creation of the State National Natural Park" Tarbagatai ". 2014. Almaty. 57 p.

Ryabitsev V.K., Kovshar A.F., Kovshar V.A., Berezovikov N.N. 2014. Field guide to birds of Kazakhstan. Almaty. 313 p.

Шарипханова А.Д. Хищные птицы семейства ястребиных на территории ГНПП «Тарбағатай»

Аннотация. В статье представлены хищные птицы, относящиеся к отрядам ястребиных, в том числе такие ястребы, как ястреб-тетеревятник (*Accipiter gentilis*) и перепелятник (*Accipiter nisus*), расскажут об их видовом характере и местообитаниях, различиях в пище, гнездах, времени выхода птенцов, а также о том, в каких регионах Казахстана они водятся.

Ключевые слова: самка, самец, миграция, ястреб-тетеревятник, перепелятник, Красная книга Казахстана.

Sharipkhanova A.D. Birds of predatory of the hawk family in the territory of the Tarbagatay State National Natural Park

Abstract. The article presents birds of prey belonging to the hawks of the order of hawks, including hawks such as *the goshawk (Accipiter gentilis)* and *Sparrowhawk (Accipiter nisus)*, will tell about their species character and habitats, differences in food, nests, the time of Chicks ' release, as well as about which regions of Kazakhstan they are found.

Keywords: female, male, migration, goshawk, Sparrowhawk, Red book of Kazakhstan.